

Тетяна МЕЛЕЩЕНКО

кандидат історичних наук., доцент,
декан історичного факультету
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Ключові слова: громадянська освіта, громадянська компетентність, закон, підготовка вчителя, реформа.

Аналізуються особливості впровадження курсу «Громадянська освіта» у систему підготовки вчителя у педагогічних вишах. Висвітлюється актуальність громадянської освіти та розвитку громадянської компетентності. Розкриваються вимоги до підготовки студентів, майбутніх учителів, до реалізації громадянської освіти в педагогічній практиці.

УДК 37.016:342.72/.73:378

DOI 10.31392/NPU-VOU.2020.1(76).11

**ГРОМАДЯНСЬКА
ОСВІТА
В ПЕДАГОГІЧНИХ
ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ
ОСВІТИ**

© Мелешченко Т., 2020

Постановка проблеми. У світлі останніх подій, спрямованих на реформування освіти, центром уваги є компетентнісний підхід до навчання [9]. Нині ми свідомі того, що освіта і навчання є вартісними лише тоді, коли здобувачі зможуть застосувати їх результати як у професійній практиці, так і в життєвих ситуаціях. Саме компетентнісний підхід спрямований на реалізацію окресленого завдання. Особливе місце в системі компетентностей займає громадянська компетентність, спрямована на забезпечення життя у демократичному суспільстві. Ключова роль у формуванні цієї компетентності належить громадянській освіті, яка формує розуміння цінностей демократії, повагу до прав людини, сприяє розвитку активної громадянської позиції та участі в житті суспільства.

Громадянська освіта в Україні зайняла свою нішу в системі шкільної освіти і забезпечується як наскрізним підходом через розвиток громадянських компетентностей, так і через вивчення окремих предметів. Вона спирається на широке нормативне закріплення у Законі України «Про освіту», «Концепції НУШ», «Концепції громадянської освіти» тощо. Шкільна громадян-

ська освіта забезпечується програмами, шкільними підручниками і посібниками. З 2018–2019 навчального року у всіх школах України викладається обов'язковий 70-годинний курс «Громадянська освіта» для 10 класу [12]. І тут постає питання якісного забезпечення викладання курсу, бо мало мати в наявності чисельні ресурси, важливо вміти їх застосовувати. Даний курс охоплює широкий спектр тем, що стосуються формування особистості, захисту прав людини і громадянина, взаємодії людини і держави, екологічних і економічних проблем, розвитку медіаграмотності і критичного мислення, питань міжнародної взаємодії та безпеки тощо. До викладання такого курсу треба готувати професійного вчителя. Це завдання і покладається на педагогічні заклади вищої освіти. Тому проблема якісної підготовки відповідних фахівців до викладання курсу «Громадянська освіта» та розвитку громадянських компетентностей є надзвичайно актуальною.

Аналіз теоретичної бази. Питання громадянської освіти є об'єктом наукових та педагогічних досліджень в Україні. Зокрема, наукові проблеми становлення і функціонування громадянської освіти відображено в працях С. Рябова, О. Тягла, О. Дем'янчука, І. Іванюк, І. Жадан, С. Клепка, Т. Мелешенко, Т. Бакка, Т. Ладиченко, О. Желіби, П. Вербицької, О. Овчарук [6] та інших. У працях цих дослідників простежується процес еволюції громадянської освіти України та розкриваються особливості впровадження освітніх практик з формування громадянськості. Щодо громадянської освіти в закладах вищої освіти, то цьому питанню не приділено значної уваги і воно потребує висвітлення.

Мета дослідження. Проаналізувати особливості розвитку громадянської освіти в педагогічних закладах вищої освіти. Розкрити необхідність підготовки майбутніх учителів громадянської освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ставлячи питання про громадянську освіту в педагогічних вишах, насам-

перед потрібно спиратися на нормативну базу, яка забезпечує її викладання. Зокрема, основоположним документом тут виступає Закон України «Про освіту», який у ст. 5 Державна політика у сфері освіти, п. 5 говориться: «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [5]. Закон визначає 12 ключових компетентностей, з-поміж яких чільне місце займають громадянські та соціальні компетентності.

Наступна стаття цього закону – стаття 6. Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності визначаються у п. 1: «Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: людиноцентризм; верховенство права; академічна доброчесність; академічна свобода; гуманізм; демократизм; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; формування громадянської культури та культури демократії; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; різнобічність та збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань; сприяння навчальному удосконаленню життя; нетерпимість до проявів корупції та хабарництва» [5]. Ці засади мають бути реалізовані в системі освіти, і зокрема вищої, де науково-педагогічні працівники зобов'язані як самі дотримуватися цих засад, так і формувати їх у здобувачах освіти, розвиваючи в них громадянські компетентності.

Закон України «Про вищу освіту» більш конкретно окреслює можливості грома-

дяньської освіти в закладах вищої освіти. У статті 1 Закон декларує академічну свободу, що здійснюється на принципах свободи слова, визначає, що «вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей...» [4].

У Статті 26 «Основні завдання закладу вищої освіти» визначено, що:

1. Основними завданнями закладу вищої освіти є:

П. 3) участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави через формування людського капіталу;

П. 4) формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, уміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах;

П. 8) поширення знань серед населення, підвищення освітнього і культурного рівня громадян [4]. Саме ці завдання, закріплені в законі, визначають місце і роль громадянської освіти як невід'ємної складової освітнього процесу та підкреслюють її важливість. Необхідність упровадження громадянської освіти в систему підготовки вчителя зумовлена ще й тим, що в загальноосвітніх закладах розвиток громадянських компетентностей є однією з ключових вимог згідно з Концепцією «Нової української школи».

Основну мету та завдання громадянської освіти визначено в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти. Концепція визначає роль вищої освіти: «розвиток здатності до самостійного прийняття рішень виходячи з цінностей громадянського суспільства, зокрема, справедливості, рівності та верховенства права; налаштування на командну роботу, на пошук компромісів та спільне управління, зокрема у закладах освіти, участь у громадсь-

кій діяльності, у тому числі в студентському самоврядуванні; розвиток компетентностей спілкування і співпраці; розвиток здатності громадян, необхідних для ефективної взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування» [7]. Отже, концепція загалом визначає зміст та бажаний результат, який має врахувати і забезпечити заклад вищої освіти при підготовці студентів.

Оскільки наша країна прагне бути частиною європейського та світового освітнього простору, то окрім вітчизняного законодавства необхідно спиратися й на міжнародні законодавчі ініціативи. Маються на увазі глобальні цілі сталого розвитку ООН, де ціль № 4, зокрема, передбачає, що потрібно: «до 2030 року забезпечити, щоб усі учні здобували знання і навички, необхідні для сприяння сталому розвитку, у тому числі шляхом навчання з питань сталого розвитку та сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття і вкладу культури в сталий розвиток» [2]. Це положення безпосередньо вказує на необхідність громадянської освіти.

Ще один важливий документ – Хартія Ради Європи (2016), що стосується освіти з демократичного громадянства й освіти з прав людини [11]. Цей документ акцентує увагу на цінностях демократії та верховенстві права, і його основні постулати лягли в основу нового українського законодавства. Також ми спираємося на європейську «Рамку компетентностей для культури демократії». До цієї моделі входять 20 компетентностей, що включають: Знання та їх критичне розуміння, Навички та вміння, Цінності і Ставлення [10]. Оволодіння цими компетентностями надасть можливість кожному громадянину долучитись до розбудови культури демократії та забезпечить мирне співіснування в полікультурному суспільстві.

Щодо питання впровадження громадянської освіти в систему підготовки вчителя у педагогічних вищах, то тут у прак-

тичній площині ми стикаємося з певними проблемами. Однією з таких проблем є автономія ЗВО, що передбачає підготовку освітніх програм та вибір дисциплін кожним окремим ЗВО та їх факультетами. І, на жаль, більшість програм складена з акцентом на фахівців, яких треба забезпечити годинами. Часто від цього страждає і процес підготовки вчителя, і кінцевий результат. Нині можна зустріти так званий предметний шовінізм, коли гаранті програми надають перевагу предметному підходу, бо вважають, що лише знання так званих основних предметів з галузі стане запорукою фаховості випускника. Однак, не применшуючи ролі предметних компетентностей, які однією з підвалин мають знання, не можна нехтувати розвитком громадянських компетентностей. Бо лише вчитель, який сам має розвинені громадянські компетентності, зможе розвинути їх у своїх учнів. Тим більше, що працюючи в школі, вчитель формує не математиків, філологів, фізиків чи хіміків, а передусім формує громадянина. І від того, яким буде цей громадянин, залежить подальший розвиток громадянського суспільства та забезпечення демократичного функціонування держави. Саме вчитель має формувати демократичні цінності, пропагувати захист прав людини, розкривати форми демократичної участі, розвивати критичне мислення, показувати важливість безпеки, зокрема колективної, тощо. І для цього вчитель також має бути підготовленим.

Нині вишам потрібно дотримуватися законодавчих ініціатив, що стосуються впровадження громадянської освіти у навчальний процес та втілювати їх у життя. Важливо, щоб був окремий предмет, який би широко вивчався студентами, зокрема історичних факультетів, тому що в школі викладання цього предмета забезпечують саме вчителі історії та й державні стандарти початкової і середньої освіти зараз об'єднують у собі історичну та громадянську галузь. Але якщо мова йде про розвиток громадянських компетентностей на різних уроках, що визначається шкільни-

ми освітніми програмами, то розвиток громадянської компетентності мають забезпечувати всі вчителі. Тому в педагогічних вишах предмет «Громадянська освіта та методика її навчання» має стати обов'язковим для вивчення студентів усіх спеціальностей. Зокрема, методична частина має бути адаптована до різних фахових предметів, щоб учитель фізкультури, малювання, праці, хімії математики та всіх інших предметів знав, як на своєму предметі розвивати громадянську компетентність учнів.

Позитивний досвід активного впровадження громадянської освіти має історичний факультет Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, фахівці якого мають ґрунтовні напрацювання з цієї галузі ще починаючи з кінця ХХ – поч. ХХІ ст. через участь у різних міжнародних проєктах, зокрема у проєкті «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008), що здійснювався Європейським Союзом та в Канадсько-Українському проєкті «Розбудова демократії» (2004–2010). Результатом цих проєктів стало створення навчального посібника для студентів «Основи демократії» під керівництвом академіка Андрущенка В. П.; навчальних програм для вищої школи з курсу «Громадянська освіта: основи демократії»; написання методичних посібників «Шкільний курс “Громадянська освіта: основи демократії та методика його викладання”» [8] та «Громадянська освіта: теорія і методика навчання» [1]. Ці напрацювання стали основою впровадження громадянської освіти у навчальний процес. Зокрема, було відкрито спеціалізацію «Суспільствознавство» з підготовки вчителів історії та суспільних дисциплін, у тому числі й з громадянської освіти. Але зараз, коли змінюються освітні програми, настав час трансформувати й спеціалізацію таким чином, щоб не втратити надбання громадянської освіти.

У 2019 р. у рамках проєкту Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Рада в Україні, колекти-

вом авторів розроблено навчальну програму та створено підручник для студентів педагогічних ЗВО «Громадянська освіта та методика її навчання». Пропонований курс містить останні тенденції педагогіки та суспільних наук і є світоглядним та практико орієнтованим. Авторами курсу стали фахівці з Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України та громадські діячі.

Зміст курсу зосереджено навколо ключових питань громадянської освіти та методичного інструментарію її вкладання. Він має абсолютно практичне спрямування, що передбачає організацію навчання через активну залученість студентів. Курс базується на педагогіці партнерства, компетентнісному, діяльнісному, особистісно-орієнтованому та ціннісному підходах, що відповідає концепції нової української школи. Особливістю курсу «Громадянська освіта та методика її навчання» є те, що він належить до педагогіки миру (Peacepedagogy; Friedenspedagogik), освіти миру (Peaceeducation), що зараз є актуальним аспектом освіти.

Основними розділами курсу є:

1. Особистість та ідентичність.
2. Права і свободи людини.
3. Людина в соціокультурному просторі.
4. Демократичне суспільство та його цінності.
5. Взаємодія громадян і держави в досягненні суспільного добробуту.
6. Світ інформації та мас-медіа.
7. Україна, Європа, світ.

Кожен розділ складається з теоретичної частини, яка розкриває основні поняття і положення, та кількох варіантів методики. Матеріали розділів відповідають таким вимогам, як: актуальність, відповідність су-

часним реаліям, поглядам та підходам, відповідність останнім даним, достовірність інформації, посилання на джерела [1].

Курс об'єктивно характеризує факти суспільного життя, містить пояснення та аналіз суспільних явищ і процесів на локальному, державному та світовому рівні, розкриває поняття прав людини та механізмів їх реалізації, пропагує концепцію сталого розвитку людства, розвиває логічне і критичне мислення, формує комунікаційну стратегію з дотриманням етичних норм, реалізує співпрацю в команді. Передбачуваним кінцевим результатом є формування громадянської компетентності, що сприяє розвитку громадянської свідомості, активної участі й взаємодії у суспільстві.

У результаті реалізації проєкту курс «Громадянська освіта та методика її навчання» впроваджено в 11 закладах вищої освіти:

1. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова – введено у нормативну частину навчального плану спеціальності 014 середня освіта (історія) предмет «Громадянська освіта», 3 кредити – 90 годин. Закінчується курс складанням екзамену, а також предмет введено як курс за вибором у кількості – 3 кредити – 90 годин для спеціальності 032 історія та археологія. Також курс за вибором введено для магістрів на інженерно-педагогічному факультеті.

2. Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка – для спеціальності середня освіта (історія) введено модуль «Методика викладання предмета “Громадянська освіта”» у курс «Методика викладання історії», 1 кредит – 30 годин.

3. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини – введено курс «Методика навчання громадянської освіти у загальноосвітніх навчальних закладах», 3 кредити – 90 годин, закінчується курс диференційованим заліком.

4. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя – введено модуль «Методика викладання предмета “Громадянська освіта”» у курс «Методика викла-

дання історії», 1 кредит – 30 годин для спеціальності «Середня освіта (історія)».

5. Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди – введено модуль «Громадянська освіта та методика навчання» у курс «Теорія та методика навчання суспільно-політичних дисциплін», 1 кредит – 30 годин для спеціальності «Середня освіта (історія)».

6. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка – введено модуль «Методика викладання предмета “Громадянська освіта”» у курс «Методика викладання історії», 1 кредит – 30 годин для спеціальності «Середня освіта (історія)».

7. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського – введено модуль «Методика викладання предмета “Громадянська освіта”» у курс «Методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін», 1 кредит – 30 годин для спеціальності «Середня освіта (історія)».

8. Ізмаїльський державний гуманітарний університет – у навчальний план введено як окрему дисципліну «Громадянська освіта та методика її викладання».

9. Горлівський інститут іноземних мов у м. Бахмут (Донецька обл.) – курс введено окремим предметом у навчальний план – 3 кредити – 90 годин для спеціальності «Середня освіта (історія)».

10. У Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського на історичному факультеті для студентів спеціальності 014 середня освіта (історія) впроваджено курс за вибором «Громадянська освіта та методика її навчання».

11. У Полтавському педагогічному університеті імені В. Г. Короленка введено курс за вибором та розроблено освітню програму «Історія і громадянська освіта».

На початку впровадження курсу у 8 вишах для студентів, яким читався курс, було проведено вхідне тестування для зрізу знань з громадянської освіти. А після завершення курсу проведено вихідне тестування. Учасниками тестування стало 138

студентів. Результати показали, що на поставлені питання у вхідному тесті правильні відповіді дали – 38% опитаних, а вихідне тестування показало 87% правильних відповідей, покращили свої знання – 93% студентів. Результати тестування наштовхують на висновок, що запровадження окремого курсу з громадянської освіти є необхідним та дієвим для розвитку громадянських компетентностей.

Громадянську освіту та громадянські компетентності в студентів важливо розвивати також не лише через зміст, а й через форми та методи навчання. До таких належать практичні та тренінгові заняття, проектні технології, інтерактивні, дискусійні, симуляційні, проблемні, дослідницькі методи навчання, методики, що сприяють розвитку критичного та аналітичного мислення, розвивають медіаграмотність, через активне застосування педагогіки партнерства.

Під час занять зі студентами очікуваний результат буде досяжним тоді, коли громадянська освіта буде втілюватися відповідно до підходу Ради Європи: «ПРО», «ЧЕРЕЗ», «ДЛЯ», який спирається на зміст, форми і методи, а також особистий приклад, середовище та мету і кінцевий результат [3]. Викладачу в процесі взаємодії зі студентами важливо самому демонструвати демократичні цінності, бути їх носієм. Потрібно на практиці втілювати принципи демократії, сприймати студентів як суб'єктів навчання, сприяти висловлюванню думок, поважати їх. Важливо сприяти розвитку практичного досвіду студентів. Працюючи в групах, дискутуючи над актуальними питаннями, розв'язуючи проблемні ситуації, студенти набувають навичок взаємодії і співпраці, критичного мислення, культури поведінки і спілкування тощо.

Отже, студентів потрібно вчити, що таке бути громадянами і як ними бути, а також як учити учнів цьому. Щоб відточити громадянські компетентності та апробувати здобуті знання необхідно, щоб студентство під час проходження педагогічної практики мало окреме завдання з громадянської освіти.

Також розвитку громадянських компетентностей сприяє участь студентів у самоврядних організаціях, студентському науковому товаристві, студентському активі та інших групах за інтересами. Тут вони вчаться відповідальності, ініціативності, співпраці, повазі, розвивають лідерські якості, вчаться демократичній участі. Обираючи самоврядування, студентство вчиться процедурній демократії, делегуванню своїх повноважень, взаємодії заради вирішення питань. Участь у самоврядуванні дає розуміння, як розвивати самоврядування в школі. Тому громадянська освіта має також забезпечити розуміння ролі студентських самоврядних організацій та власної ролі в їх діяльності.

Якщо говорити про громадянську освіту у виші, то формування громадянської компетентності майбутніх учителів історії має відбиватися і в проведенні наукових досліджень, написанні статей, курсових і дипломних робіт з урахуванням принципу академічної доброчесності.

Однак, незважаючи на вагомі досягнення та результативну роботу окремих педагогічних університетів щодо впровадження громадянської освіти в систему підготовки вчителя в умовах реалізації проєкту «Нова українська школа», є певні проблеми, вирішення яких потребує спільних зусиль освітянської спільноти та керівництва університетів.

З метою забезпечення фахової підготовки студентів до викладання громадянської освіти та формування громадянських компетентностей в учнів потрібно ввести обов'язковий курс та інтегрувати громадянознавчий зміст у різні предмети, щоб забезпечити наскрізний підхід до громадянської освіти. Ще однією необхідністю є під-

вищення педагогічної майстерності викладачів щодо використання у фаховій підготовці інноваційних форм та методів навчання, таких як тренінги, майстер-класи, диспути, дебати, кооперативні методи, симуляції, практичні вправи з використанням мультимедійних технологій, залучати та переймати досвід відомих вітчизняних та зарубіжних учених і педагогів-інноваторів.

Варто поширювати досвід викладання громадянської освіти, але якщо неможливо запровадити окремий курс, то знайти можливість упровадження у навчальні плани спецкурсів чи хоча б окремих модулів з громадянської освіти для підготовки вчителів, бо саме від обізнаних громадян, якими вони стають у процесі навчання, коли їх навчають обізнані вчителі, залежить поглиблення і збереження демократії в Україні, Європі та світі.

Висновки. Отже, громадянська освіта є актуальною та необхідною в усіх освітніх ланках. Її впровадження у систему вищої освіти відбувається, але не так потужно, як цього вимагає сучасна трансформація змісту освіти. Упровадження громадянської освіти в підготовку вчителя залежить від освітньої політики кожного окремого університету, тому цей процес є складним. Потрібно переконувати керівництво закладу та професорсько-викладацький склад у необхідності впровадження курсу, апелюючи до нормативних освітніх документів. Бо лише комплексна підготовка вчителів у всіх вишах зможе забезпечити якісне навчання громадянської освіти та розвиток громадянських компетентностей в учнівської молоді. І саме від цього залежить, яким завтра буде вчитель і яким завтра буде громадянин!

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянська освіта та методика її навчання: підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / за заг. ред. Т. В. Бакка, Т. В. Мелешенко. Київ: УОБЦ «Оріон», 2019. 319 с.
2. Глобальні цілі сталого розвитку 2030. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

REFERENCES

1. Hromadyans'ka osvita ta metodyka yiyi navchannya: Pidruchnyk dlya studentiv pedahohichnykh zakladiv vshchoyi osvity [Civic Education and Teaching Methods: A Textbook for Students in Pedagogical Institutions of Higher Education]. T. V. Bakka, T. V. Meleshchenko (Eds). Kyiv: Orion Center, 2019. 319 p. (in Ukrainian).

3. Демократична школа: практичний посібник // Всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства / Європейський центр імені Вергеланда. Київ, 2017. 37 с.
4. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
5. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
6. **Іванюк І. В., Терещенко А. Б., Овчарук О. В.** Сучасний стан громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт. URL: http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf
7. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>
8. Навчальний посібник «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», виданий в рамках проекту «Громадянська освіта – Україна»: Громадянська освіта: теорія та методика навчання: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Асламова Т., Бакка Т., Мелешенко Т. та ін. Київ: ETNA-1, 2008. 174 с.
9. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>
10. Рамка компетентностей для культури демократії. URL: <https://rm.coe.int/rf-cdc-vol-3-/1680966748>
11. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. URL: <https://rm.coe.int/16806b93be>
12. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання: підручник для студентів / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна, Т. В. Мелешенко та ін. Харків: Вид. група «Основа», 2009. 254 с.
2. Hlobal'ni tsili staloho rozvytku 2030 [Global Sustainable Development Goals 2030]. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitia/tsili-staloho-rozvytku> (in Ukrainian).
3. Demokratychna shkola. Praktychnyy posibnyk // Vseukrayins'ka prohrama osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva, Yevropeys'kyi tsentr imeni Verhelanda [Democratic school. A practical guide // All-Ukrainian Education Program for Democratic Citizenship, Vergeland European Center]. Kyiv, 2017, 37 p. (in Ukrainian).
4. Zakon Ukrayiny «Pro vshchu osvitu» [Law of Ukraine "On Higher Education"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (in Ukrainian).
5. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu» [Law of Ukraine "On Education"]. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (in Ukrainian).
6. **Ivanyuk I. V., Tereshchenko A. B., Ovcharuk O. V.** Suchasnyy stan hromadyans'koyi osvity v Ukrayini. Analytychnyy zvit [Current state of civic education in Ukraine. Analytical report. URL: http://lib.iitta.gov.ua/844/1/mis_education.pdf (in Ukrainian).
7. Kontseptsiya rozvytku hromadyans'koyi osvity v Ukrayini [Concept of Civic Education Development in Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80> (in Ukrainian).
8. Navchal'nyy posibnyk «Hromadyans'ka osvita: teoriya i metodyka navchannya» [Tutorial "Civic Education: Theory and Methods of Learning", published with in the framework of the project "Civic Education – Ukraine: Civiceducation: theory and methodology of teaching: a guide for students of higher education] / Aslamova T., Bakka T., Meleshchenko T. et al. Kyiv: ETNA-1, 2008. 174 p. (in Ukrainian).
9. Nova ukrayins'ka shkola. Kontseptual'ni zasady reformuvannya seredni'oyi shkoly [New Ukrainian School. Conceptual principles of secondary school reform]. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola_compressed.pdf (in Ukrainian).
10. Ramka kompetentnostey dlya kul'tury demokratiyi [The Competence Framework for a Culture of Democracy]. URL: <https://rm.coe.int/rf-cdc-vol-3-/1680966748> (in Ukrainian).
11. Khartiya Rady Yevropy z osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva y osvity z prav lyudyny [Council of Europe Charter for Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education]. URL: <https://rm.coe.int/16806b93be> (in Ukrainian).
12. **Bakka T. V., Ladychenko T. V., Margolina L. V., Meleshchenko T. V.** et al. Shkil'nyy kurs «Hromadyans'ka osvita: osnovy demokratiyi» ta metodyka yoho navchannya: Pidruchnyk dlya studentiv [School course "Civiceducation: the foundations of democracy" and its teaching methodology: Textbook for students]. Kharkiv: The Publishing Group Osнова, 2009. 254 p. (in Ukrainian).